

Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2004. – Т. 2 (18). – С. 192–204.

18. *Купчанко Г.* Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К., 1875.

19. *Маслова Г.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах 19 – нач. 20 вв. – М., 1984.

20. *Мельничук Ю.* Семантика українського вишитого рушника // Народне мистецтво. – 2005. – № 1–2. – С. 59–65.

21. *Никорак О.* Деякі аспекти сакральної функції тканин у традиційній культурі українців // Матеріали V Міжнародного конгресу україністів. Історія. – Чернівці, 2004. – Ч. 2. – С. 521–525.

22. *Никорак О.* Сучасні художні тканини українців Карпат. – К., 1988.

23. *Никорак О.* Українська народна тканина XIX–XX ст.: Типологія, локалізація, художні особливості. – Л., 2004.

24. *Постолаки Е.* Молдавское народное ткачество. – Кишинев, 1987.

25. *Сидорович С.* Художня тканина західних областей УРСР. – К., 1979.

26. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Ч. 2. – Верховина: Гуцульщина, 1997.

27. *Ящуржинській Хр.* Остатки языческих обрядовъ, сохранившиеся въ малорусскомъ погребеніи // Киевская Старина. – 1890. – Т. XXVIII. – С. 130–132.

28. *Ящуржинський Х.* Причинки до пізнання культу предків на Україні // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – 1912. – Т. СІХ (109). – С. 5, 6.

Людмила Єфремова
(Київ)

ВОЯЦЬКІ ПІСНІ: КАТАЛОГІЗАЦІЯ, ДИНАМІКА ЖАНРОУТВОРЕННЯ, РОСІЙСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ

Соціально-побутова лірика та епіка тісно пов'язані з родинно-побутовою та значною мірою базуються на ній. Часто соціально-побутові та родинно-побутові пісні за тематикою та сюжетами перетинаються так само, як і окремі фольклорні твори різних підрозділів соціально-побутового фольклору. Так, теми розлуки закоханих, чоловіка та жінки, батьків і дітей притаманні як для творів родинно-побутової, так і соціально-побутової лірики. Козацькі пісні часто трансформуються в чумацькі або рекрутські та навпаки. Наприклад, пісня “Ой п'є козак, п'є” з козацької перетворюється на чумацьку “Ой п'є чумац, п'є” або на бурлацьку “Ой п'є бурлак, п'є”. Отже, одна й та ж пісня може мігрувати з одного жанрового підрозділу в інший. Подібне явище спостерігаємо також, коли, наприклад, чумацька балада вміщена в підрозділі “Чумакування” у каталозі та збірнику балад ¹, в той час, як її варіанти складають помітний розділ у збірнику чумацьких пісень ².

Козацькі пісні є одним із найменш вивчених та суперечливих щодо своєї класифікації масивів української народної пісенності. За характером образності, емоційною насиченістю, багатством символіки, поетичними особливостями козацькі пісні близькі до переважної більшості ліричних пісень. Відтворення козацького побуту, військового оточення козака як основної дійової особи козацьких пісень, героїчні мотиви наближають їх до історичної пісенності. Тому невипадково, що до збірників історичних пісень нерідко потрапляють козацькі пісні й навпаки. Часто козацькі пісні виконавці трансформують у чумацькі, рекрутські, солдатські тощо.

Козацькі пісні, як окремий підрозділ українського пісенного фольклору, об'єднують значну кількість фольклорних творів соціально-побутової тематики про життя й походи, нелегку долю та побут українського козацтва в умовах

національно-визвольної боротьби в Україні. Вони виникали й поширювалися переважно в XVI–XVIII ст. під час розквіту запорізького козацтва. Проводи козака у військо, поради батьків, розлучення з рідними, коханою дівчиною, передбачення долі козака, важкий шлях до війська, полон, перебування у в'язниці, втеча з неволі, військовий побут, туга за рідною домівкою, смерть на чужині – такі основні сюжетні мотиви козацьких пісень.

Останні мотиви характерні переважно для балад із козацькою тематикою, хоча вони й не виділені в окремий розділ у каталозі балад О. І. Дея. Одною з головних постатей у козацько-чумацькому (а іноді й солдатському) середовищі є постать отамана. У баладі “Ой гук, мати, гук, де козаки п'ють” (вар. початку: “Гей, гук, мати, гук, де жовняри йдуть”, каталог 21 Бк 01, де Бк – балади козацькі) козаки (жовніри) чекають на отамана, чекають його поради, але той умирає, переказуючи останній заповіт дівчині та рідним³.

Переважно в західних областях України, звідки вона, очевидно, мігрувала в середнє Подніпров'я (Полтавщина, Черкащина), побутує козацька балада “Стоїть явір над водою” (вар. початку: “Ой у полі два явори”, каталог 21 Бк 02). Козак журиться, ние серце, поїхав на чужину – Московщину – (запис із Полтавщини) і загинув. Заповів насипати могилу, посадити калину, щоб пташки прилітали та приносили з України вісті⁴.

На Поділлі та в Карпатах побутує балада “Ой у полі два явори”, у якій козак (жовнір), умираючи, через птаха (орла, ворона, сокола) або товариша повідомляє батьків про свою загибель та просить, щоб його поховали козаки. Її можна розглядати як версію попередньої за подібністю сюжету, початкових слів, однакової будови пісенної строфи та віршового розміру (каталог 21 Бк 02а)⁵.

Балади на козацьку тематику мають багато спільного з рекрутською пісенністю, адже козацький побут був тісно пов'язаний з військовими походами. Значна кількість козацьких пісень перейшла до розряду рекрутських, в багатьох із них основна дійова особа (козак) замінюється співаками на жовніра чи рекрута. Більшість козацьких балад таким чином потрапляють у фольклорних збірниках до рекрутських пісень. У процесі створення

частотного каталогу українського пісенного фольклору доводилося вирішувати складне питання жанрової атрибуції тієї чи іншої пісні. За основу брали основне смислове навантаження сюжету пісні, його домінуючу основу. Це стосується, зокрема, значної кількості варіантів пісень на тему “Кінь – свідок і вісник смерті козака (воїна)” у підрозділі III F 13 каталогу балад О. І. Дея. Навіть у назві цього підрозділу помічаємо подвійну атрибуцію основної дійової особи – козак-воїн.

У пісні “Ой три літа й три неділі” (каталог 21 Бк 03) козака вбили турки, він посилає коня до рідних (матері) сповістити, що оженився⁶. Маємо історичний мотив загибелі козака від турків, але домінуючим мотивом є його смерть, яка трактується як одруження. Пісня поширена в Карпатах та частково на Волині.

На Подніпров'ї, Поділлі та Волині зафіксовані варіанти пісні “Ой на горі сніжок летить” (каталог 21 Бк 03а). За змістом та стильовими ознаками її вважаємо версією попередньої балади, де козак посилає коня до матері зі звісткою про свою смерть (своє одруження) і помирає⁷. До цього сюжету в багатьох варіантах додається мандрівний сюжетний мотив: посій, мати, на каменю піску жменю, як зійде, син з походу прийде.

Версія балади “Ой на горі вогонь горить” (вар.: “Вітер віє, трава шумить”, каталог 21 Бк 03б⁸) поширена на Подніпров'ї, Поділлі та Прикарпатті, але найбільше записів маємо з Вінницької області. Ця версія відрізняється від попередньої початковими словами та ладоритмічними особливостями наспіву. Усі сюжетні розгалуження цієї пісні вважаємо козацькими за походженням, хоча заміна основної дійової особи на жовніра дозволяє виконавцям, записувачам та упорядникам збірників відносити її до солдатських та рекрутських. При цьому для збірників відбирають лише варіанти зі згадкою про солдата або рекрута.

Версія “Чорна хмара при долині” (каталог 21 Бк 03в) з Прикарпаття, частково Буковини та Волині, докорінним чином відрізняється від усіх інших. У ній кінь зажурився над пораненим козаком, який посилає вірного бойового товариша до матері зі звісткою про своє одруження⁹. Версія “Чорна рілля ізорана” (каталог 21 Бк 03г) поширена на Закарпатті, західно-

му Поділлі, Буковині, частково на Волині, у якій мати плаче за сином. Звістку матері про смерть сина (одруження) передає орел, кінь або товариш сина в листі ¹⁰. Основною структурною ознакою строфіки вказаної версії можна вважати наявність мікрорефрену “Гей, гей!”, “Трай-ра-ра”, або рефрену “Гей, гей, у ха ха!”, типових для козацьких та рекрутських пісень.

Ще одна версія балади “Кінь – свідок і вісник смерті козака” поширена на Подніпров’ї, трохи менше на Подністров’ї. Це пісня “Ой поля, ви поля, ви широкі поля” (вар. початку: “Ой полин, ти полин, чом не стелишся”, каталог 21 Бк 03д). У ній описано, як вбитий (поранений) козак (солдат) посилає коня додому “не кажи, що вбитий, кажи, що жонатий (зсватаний)” ¹¹. Заміна основної дійової особи козака на солдата дозволяє фольклористам відносити цю пісню до солдатських та рекрутських.

І нарешті стрілецька версія цієї балади пізнішого часу “Попрощався стрілець із своєю ріднею” (каталог 21 Бк 03е) завершує каталогізацію цього найчисленнішого за версіями фольклорного твору на вояцьку тематику. Разом з родинно-побутовою версією 15 БР 09 ця балада нараховує більше 85 паспортизованих зразків із мелодіями, як і балада про безталанну дочку-пташку 17 БР 01. У цій версії стрілець (козак) попрощався зі своєю ріднею. Згодом вбитий стрілець посилає коня до батьків зі звісткою про свою смерть. Пісня зафіксована на Покутті та в прилеглих областях, має шестисегментну дворядкову строфу з незвичним віршовим розміром, не характерним для української традиційної пісенної лірики та епіки: 5+7+10:5+6+10.

У західних областях, зокрема на Волині та в Подністров’ї, поширена балада “Повіяв вітер степовий” (каталог 21 Бк 04) 12. Козака вбито на війні (у стрілецькій версії куля влучила в січового стрільця). Летить ворон, який просить козака встати, тому що його дівчина (Маруся, мати) плаче. Далі йде різне продовження: а) нехай плаче, козак взяв шлюб із землею; б) дівчино, не журися, козак не вернеться, заплаче мати; в) запрошує дівчину до себе, земля вкриває обох. У каталозі балад О. І. Дея цей сюжет відсутній.

Особливе місце в сюжетах козацьких ліричних пісень посідає образ коня – вірного товариша в бою та мандрах. Так, у

пісні “Та не жур мене, стара мати” (каталог 21 Лк 01, де Лк – лірика козацька) козак співає про те, як він осідлає коня, щоб той ніс його в чисте поле, де своя воля ¹³. Пісня зафіксована в центральних областях України.

У пісні “Ой коню, мій коню, коню вороненький” (каталог 21 Лк 02) йдеться про розгульне козацьке життя. Козак запитує коня, чого він смутний, може, він йому важкий. На це кінь відповідає, що козак йому не важкий, але зневажає його за те, що він іде до корчми, коня не напуває, не годує (“шинку не минаєш, коня прив’язуєш, гуляєш”) ¹⁴. Пісня поширена переважно в західних областях, зокрема в Чернівецькій.

Чимало музичних та поетичних паралелей мають козацькі пісні з родинно-побутовою лірикою (піснями про кохання), рекрутськими, історичними, стрілецькими піснями та баладами. Деякі чумацькі пісні мають козацько-вояцьку версію: шаблі поржавіли (притупилися), серце чумака не боїться турків ¹⁵.

Показовим прикладом щодо умовності поділу соціально-побутових пісень на козацькі, чумацькі, рекрутсько-солдатські та наймитсько-заробітчанські може служити баладна пісня “Забілили сніги”, яку можна розглядати як ще одну версію балади “Ой ходив чумака сім літ по Дону” (каталог 22 БЧ 04б). Спочатку ми віднесли її до рекрутських та солдатських, адже вона й у виконавців, і в науковців має різне соціальне визначення. Залежно від основної дійової особи (козака, чумака, солдата, бурлаки) цю пісню вміщено до збірників чумацьких, рекрутських та солдатських, наймитських та заробітчанських фольклорних творів. Проте стилеві особливості цього фольклорного твору дозволяють чітко визначити її як чумацьку, яка пізніше була перероблена на солдатську (замість “тіло чумацькеє біле” були вжиті слова “тіло солдацькеє біле”) і набула значного поширення, на що вказує більша кількість варіантів солдатської версії. Водночас, крім заміни слова “чумацькеє” на “солдатськеє”, немає жодної вказівки в тексті до приналежності цієї пісні до солдатської.

У пісні “Забілили сніги” йдеться про козака (чумака, солдата, бурлаку), який захворів. Ніхто не заплаче по ньому (ні отець, ні мати, ні брат, ні сестра, ні жін-

ка – сюжетний мотив з пісні “Ой ходив чумак сім літ по Дону”), тільки товариш його, до якого й звертається герой пісні: “либонь же я скоро вмру, зроби мені кленову труну”. Товариш відповідає: “будеш в сосновій лежати”. Далі чумак просить надіти лляну сорочку, поховати у (вишневому) садочку (під грабиною), нагорнути високу могилу, посадити калину, щоб зозулі прилітали, кували ¹⁶. Ця версія поширена на Слобожанщині (рекрутська) та Подніпров’ї (рекрутська та чумацька). Але вона має структурні особливості чумацької пісні.

Пісні рекрутські та солдатські (слово “рекрут” від фр. *rekruter* – набирати, вербувати; “солдат” від лат. *solidus* – монета, італ. *soldato* – той, що одержує платню) – жанр необрядової соціально-побутової лірики, який виник у XVIII–XIX ст. після введення примусового набору до солдатської служби рекрутів. Регіональні назви: некрут, вояк, москаль, жовнір (звідси жовнірські, вояцькі, некрутські пісні) ¹⁷.

В основі сюжетів рекрутських та солдатських пісень лежать теми примусового рекрутського набору (вербунку), спроби втечі або викупу майбутнього солдата, ставлення до рекрута в його родині, прощання рекрута з батьками, рідними, нареченою, дружиною, гірка доля новобранця, тяжкі солдатські будні, драматичні картини ловів рекрута. У них яскраво виражено протест проти соціальної несправедливості та нерівності під час рекрутського набору. Пісні багаті символікою та паралелізмами.

Наспівви рекрутських та солдатських пісень за темпом переважно помірні або повільні, серед солдатських чимало моторних і маршових наспівів. Виділяються дві основні групи наспівів: кантиленні розспівні та моторні (маршові, танцювальні). У гуртовому співі поширене підголосково-поліфонічне та гомофонно-гармонічне багатоголосся. Часто в рекрутських та солдатських піснях використовувалися тексти або наспівви фольклорних творів інших жанрів: козацьких пісень, що послужили основою для творення багатьох балад, жартівливих, танцювальних тощо.

До рекрутських та солдатських балад відносимо пісню “Ой летіли гуси” (каталог 23 БС 01, де БС – балади солдатські), хоча цього сюжету не зустрічаємо в каталозі балад О. І. Дея. У цій пісні мати зо-

зулею прилітає до прийому, де намагається викупити в царя (пана, прийомщиків) свого сина від військової служби, пропонує гроші, сідло, коня з поводами ¹⁸. Пісня зафіксована в Сумській, Полтавській та Житомирській областях.

У пісні баладного типу “Ой три сестриці жалібниці” (вар. початку: “Ой колись була в степу воля”, “Туман яром налягає”, каталог 23 БС 02) йдеться про те, як три сестри проводжають брата, вдовиного сина, у солдати (варіант: батько дає сина в солдати, бо має погану жінку; за солдатом плачуть батьки; батьки померли). Одна сестра коня веде, друга зброю (сідло) несе, третя рушник (хустку) дає (листи пише; з братом іде). Сестри запитують брата, коли він прийде. Він радить посіяти піску жменю, як зійде, прийде з походу (“як з пави пір’я спаде, як камінь спливе” ¹⁹). Зрештою козака на війні вбивають ²⁰. Ця пісня має сюжетні паралелі з баладою 15 БР 11. Полеглого оплакують зозулі (ластівки) жалібниці: мати, сестра й дружина. Пісня поширена на Подніпров’ї, східному Поділлі та на Волині. Усі записи, крім варіанта з Черкащини, одноголосні.

Переважно на Подніпров’ї та Подністров’ї, частково на Волині та в Карпатах, поширена рекрутська балада “Шумить, гуде сосоночка” (вар. початку: “Шумить, гуде дібровонька”, “Ой шумить, гуде ліщинонька”, каталог 23 БС 03). У ній дівчина (рекруточка, солдаточка, московочка), яка тужить за милим, символічно зображена ліщиною (дібровою, сосною, що шумить). Вона плаче та ридає, на битий шлях поглядає. Битим шляхом москалі (солдати, офіцери) йдуть, з під милого (мужа) коня ведуть (який плаче). Дівчина (жінка) запитує офіцера, де її милий (муж). Той радить спитати коня вороного. Вона питає коня, той відповідає, що її милий (поранений, вбитий) лежить у степу (ямі), в правій руці держить шаблю (меча), лівою водою на серце поливає (за серце ухопився, студеної води просить), гукає до товариша: “дай милій знати, нехай мене не жде, а йде заміж. Як їй добре буде, мене не забуде; як їй зле буде, наплачеться”. Дівчина ломить руки: “не знайти такого коханця” ²¹.

На Закарпатті поширена версія цієї пісні “В зеленім гаєчку” (каталог 23 БС 03а), у якій співається про хлопців, що

ведуть коня вбитого милого та пропонують дівчині обрати собі іншого з поміж них²². На Прикарпатті (Сколівський та Дрогобицький райони Львівської області) зафіксовано варіанти вояцької балади “Прийшла карта до батька” (частотний каталог 23 БС 04) з мелодіями, які належать до підрозділу каталогу балад О. І. Дея III F 1: “Дівчина-воїн”. До батька приходять повідомлення (карта) з вимогою послати на війну одного з дітей. Батько не хоче віддати сина, замість якого йде менша дочка. Вона обтинає собі коси, перевдягається в чоловічий одяг і під час бою вбиває сімсот хлопців²³.

На Прикарпатті та частково Поділлі зафіксовано варіанти балади “Терном, терном, там доріжка іде” (каталог 23 БС 05). Певним чином цей фольклорний твір може бути віднесений до підрозділу каталогу балад О. І. Дея III F 10: “Смерть у бою як весілля (одруження)”. У баладі описано картинку, як по доріжці серед терну йде колона офіцерів. Її зустрічають батьки одного з них і запитують, де його дружина. Той відповідає, що його дружина – у полі висока могила. Тут описано трагічне бачення рекрутом (офіцером) його служби у війську. Або ж в іншому варіанті – головний герой поранений і передбачає свою швидку загибель²⁴. У частині варіантів з Львівщини є рефрен, що відбиває солдатське марширування: “Раз, два, три, чотири; раз, два, три”.

У західних областях також зафіксовані варіанти балади, трансформованої в стрілецьку “Йшли стрільці до бою” (каталог 23 БС 06). Сюжет пісні такий. На батькових очах у бою забивають сина. Батько просить сина відкрити очі, але той каже, що вбитий, просить зробити труну. Батько ховає сина й закінчує життя самогубством, а за ним – і мати²⁵. У каталозі балад О. І. Дея ця пісня належить до підрозділу III H 2: “Батько впізнає вбитого (пораненого) сина на полі бою” розділу III H: “Велика Вітчизняна війна радянського народу”. Унаслідок міжжанрової дифузії в соціально-побутовій ліриці й епіці та різночитань варіантів цієї пісні (вояцько-стрілецька) залишаємо поза увагою детальніше визначення цієї пісні й відносимо її до солдатських балад.

У різних областях, від Полтавської до Львівської, (але переважно в західних) зафіксовані варіанти пісні “На горі сто-

їть хатина” (каталог 23 БС 07). У пісні йдеться про те, як з війни приходять поранений син, мати (вдова) його не впізнає. Син помирає від тяжких ран, а мати – з туги за ним²⁶. У каталозі балад О. І. Дея варіанти цієї пісні можна віднести до версії підрозділу III F 20: “Мати не впізнає скаліченого на війні сина”.

У західних областях поширена балада новішого часу “Ой війна, війна, світова війна” (каталог 23 БС 08), відсутня в каталозі балад О. І. Дея. У ній описані страждання пораненого сина під час світової війни, який знаходиться в окопі, біжить кров, круки клюють очі. Серцем він відчуває, як за ним плачуть жінка, діти та мати. Йому бракує сил витерпіти це страждання і він просить товариша, щоб добив його²⁷. У варіанті з Тернопільщини вмираючий посилає воронів до матері з вісткою про свою загибель та просить не журитися.

Також у західних областях (Львівська, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька) зафіксовано варіанти вояцької балади пізнішого походження “Подай, дівчино, руку на прощання” (каталог 23 БС 09). У баладі йдеться про те, як під час наступу ворогів поранили вояка, який просить товариша написати батькам і дівчині, що куля “грудь поранила”. Ховали його в неділю, товариші заплакали. На похороні не було нікого з рідних, тільки дівчата плакали і грав оркестр²⁸.

У західних областях, а особливо у Львівській, поширена пісня “Прощайте, гори, прощай, Кавказ” (вар. початку: “Слухайте, люди, та й ти, Кавказ”, каталог 23 БС 10). У пісні йдеться про те, як вояк прощається з родиною (милою). Летіла куля, “вдарилася в грудь”, потекла кров у Дунай. Солдати ховають побратима. Жінка ремствує: мужа з війни нема, хто пооре, збере врожай, нагодує рідину; діти плачуть – тата нема. Вар.: Мила хустки прала, мужа куля вбила. Вар.: заплакала мати – де сина нема, лежить у землі. Вар.: уже козаченька нема, дівчина пішла заміж. Ця балада локального поширення, пізнішого походження, має значну кількість текстових варіацій, в основі сюжету – загибель вояка на полі бою²⁹.

До вояцьких балад також зараховуємо пісню “Ой там край дороги сухий дуб стояв” (каталог 23 БС 11), каталог балад О. І. Дея III H 1: “Мати прощається з смертельно пораненим сином-партизаном” роз-

ділу III Н: “Велика Вітчизняна війна радянського народу”. У пісні мати тужить за вбитим сином-партизаном, який був меншим, найулюбленішим серед її п’ятьох дітей. Командир втішає: “не плач, твій син – герой”³⁰. У пісні поширена переважно в західних областях України, звідки, очевидно, потрапила на Подніпров’я.

У деяких рекрутських ліричних піснях спостерігаємо впливи інонаціональної воляччини, коли українці ходили служити в австро-угорську або польську армії. Так, у пісні “Ой п’яна я, п’яна, та й додому не зайду” (каталог 23 ЛС 01) йдеться про милого, який дома не ночує, просить матір вишити сорочку, бо самого вже у Варшаві чекає “мундир на кілочку” і “кучері відтяли”³¹. Пісня зафіксована на Вінниччині, є один варіант із Київської області. Майже всі записи багатоголосні, мають мінорний нахил ладу з альтерацією III та IV шаблів.

Пісня “Надлетіли гуси з далекого краю” (каталог 23 ЛС 02) гуси, які скаламутили воду, символізують рекрута, який іде служити у військо. З ним прощаються дівчина та мати. Дівчина питає, хто йому буде прати, хто поховає. Мати просить сина повернутися, щоб пошити йому сорочку, “змити головочку”, розчесати кучері. Син відповідає: “розчешуть кулі”³². Пісня зафіксована на Прикарпатті.

До козацько-рекрутських можна віднести пісню “Ой у лузі, та ще й при березі” (каталог 23 ЛС 03), яку зустрічаємо як у збірнику козацьких пісень, так і в збірнику рекрутських³³. Породила вдова сина, та не дала щастя-долі. “Було, мати, чорних брів не давати, було щастя дати. Розвивайся, дубе, завтра мороз буде; збирайся, козак, завтра похід буде”. Тут дуб і мороз символізують козака і військовий похід, його важку долю. У рекрутській версії замість походу згадано прийом, установу, що зараховує парубків до військової служби. Пісня поширена переважно на Подніпров’ї та Поділлі.

У часи, коли не було загального військового обов’язку, а від кожного повіту виділяли певну кількість новобранців, право вибору належало часто можновладцям або урядовцям, які несправедливо посилали у військо або сина вдови або сироту, яких нікому було захистити. Про це йдеться в пісні “Що це таке за зима” (вар. початку: “Що в Росії за зима”, “Ой в середу уночі”, “Ой у місті на ринку”,

каталог 22 ЛС 04). На нараду зібралися багачі (пани), стали думати, кого віддати в солдати: багач викупиться, бідняк випроситься, віддамо сироту. Або: у кого п’ятеро чи двоє дітей, не беруть, а у вдови один син, то й того взяли³⁴.

У версії цієї пісні з Поділля “Зажурилася вдова” (каталог 23 ЛС 04а)³⁵ питання, кого віддавати в солдати, вирішує бариня: багач одкупиться, бідняк випроситься, віддамо сироту. Або: ні багач, ні панич не піде в солдати, а доведеться бідняку.

Коли обирають, кому з трьох братів збиратися у військо на службу, то ця доля випадає меншому. Про це йдеться в пісні “Ой ти, зоре, та й вечірня” (вар. початку: “Вище лісу, вище темного”, “Синє море засинілося”, каталог 22 ЛС 05). У ній описано, як іде царський набір в армію. Офіцер приносить лист (дивиться в книгу чи “бумагу”), у якому написано, що один із трьох братів має йти служити. Котрий? Старший викупляється, середній вихваляється. Йде найменший, який прощається з родиною та молодого дівчиною. Мати кличе його повернутися, щоб “змити синові головоньку”. Син відповідає: “змиють дощі”, потім нарікає: “десь я, мамо, не дитина в тебе була”³⁶. Варіант сюжету з Чернігівщини: з поміж чотирьох синів у старшого – дитина, у підстаршого – дружина, третій заручений, менший іде в солдати³⁷. Пісня поширена найбільше на східному Поділлі та на Слобожанщині, менше на західному Поділлі та на Подніпров’ї.

У пісні “Як зачула моя доля” (вар.: “Ой зачула моя доля”, каталог 23 ЛС 06) козак довідується, що його мають взяти в рекрути восени на Покрову (бути в рекрутському наборі, у залізній закові) та просить у дівчини дозволу сховатися від набору. Козак ховається, а дівчина розповідає про це десятникам. Її хату обступають, козака ловлять, заковують у кайдани, приводять до прийому, питають, чи є рідні, батьки. Нікого немає, нема кому пожаліти, краще було свиней пасти. Дівчина плаче³⁸.

Мати парубка найчастіше була проти того, щоб її сина забирали в солдати. Проте в пісні “Калинонько, малинонько” (вар. початку: “Ой вишенька, черешенька”, каталог 23 ЛС 07) йдеться про те, як мати сама приводить сина до прийому. Вдова родила сина “не во врем’я”, та як виріс, привела його до прийому. Хай мати стриже, а волосся в хустку забере. Люди за-

суджують її, але за що? ³⁹ Пісня поширена на Подніпров'ї та прилеглих областях.

Набір у солдати був часто неочікуваним, тому нерідко ламав життєві плани, докорінно змінював долю призовника. Про це йдеться в пісні “А все гори, а все гори та долини” (вар. початку: “Гей, сюди гора й туди гора”, “Звідсіль гора, звідтіль друга”, “Сюди горе, туди горе”, “Задумав я женитися”, каталог 23 ЛС 08). Парубок задумав женитися, а його беруть в солдати (записали в солдати, у рекрутські сльози), руки зв'язали, повели до прийому, стрижуть. Губернатор питає, чи жонатий, чи є батьки (див.: 23 ЛС 06) ⁴⁰. Пісня поширена на правобережному Подніпров'ї, Подністров'ї, Волині.

Коли майбутнього новобранця приводять до прийому, йому пропонують тягнути жереб, наче для того, щоб з'ясувати, хто піде служити, але це формальність, служити йдуть усі. Про це йдеться в пісні “Ти машина, ти залізна” (каталог 23 ЛС 09). Парубок іде до прийому. У прийомі скляні двері, там сидять офіцери та пропонують тягнути номер. Який би не був номер, п'ятий, чи дев'яносто п'ятий, кричать, що прийнятий, питають, чи є рідні, батьки ⁴¹. Пісня зафіксована на правобережному Подніпров'ї, східному Поділлі та Волині.

Пострижені новобранці шикуються та йдуть відбувати службу. Про це йдеться в пісні “Вийшла стара мати” (вар. початку: “Ой по горах, а сніги лежать”, каталог 23 ЛС 10). Козаки (новобранці) йдуть у похід. Вийшла мати пізнавати, зозулю кличе свого сина: “вернись додомоньку, змию (слізьми) головоньку, дам нову сорочку”. Син відмовляється: не пускають (“не мила раніше, а тепер я жовнір”; “змиє своїй дочці, мені змиє дощик”) ⁴². Варіанти пісні зафіксовано по всій території України від Сумщини до Закарпаття, не маємо лише записів із південного сходу.

У пісні “Через сад-виноград доріжка лежала” (каталог 23 ЛС 11) “судариня” виряджає рекрутів до війська, один новобранець (вдовин син на коні) іде попрощатися з дівчиною, але виходить до нього не дівчина, а мати. У одній версії це мати козака, яка запитує, де його шукати. Син відповідає: “в степу при дорозі буду помирати”. У другій версії виходить мати дівчини, якій козак повідомляє, що він іде турка воювати (історичний мотив) ⁴³. Пісня зафіксована на Подніпров'ї та східному Поділлі.

У пісні “В суботу пізенько, в неділю раненько” (вар. початку: “В неділю раненько кує зозуленька”, “Кувала зозуля на Спаса раненько”, “А в полі береза, а в полі курява”, каталог 23 ЛС 12) перед слухачем проходить цілий калейдоскоп подій. Жалібно кує зозуля. Аж то не зозуля, то мати, яка проводить сина в солдати. Думала оженити його восени, мати невістку, а доводиться проводити на службу, на війну. Просить сина швидше повертатися додому. Через деякий час (два роки) пише син листа про гірке солдатське життя. Якби мати знала, переплила б синє море, передала б горобчиком хліба ⁴⁴.

Ця пісня тісно пов'язана з баладним жанром, адже у деяких варіантах дівчина, яка чекала солдата, вмирає, у деяких (наприклад “У полі береза, у полі кудрява”) син повертається додому з нелюбою невісткою. Тут маємо перегук з баладою про свекруху-отруйницю. Можливо, у зв'язку з багатоплановістю та варіативністю сюжету записи цієї пісні були розпоршені по трьох підрозділах збірника рекрутських та солдатських пісень (див. прим.).

Переважно на Подністров'ї зафіксовано варіанти пісні “Шкода, шкода, шкода рожевого цвіту” (вар. початку: “Бувайте здорові, соснові пороги”, каталог 23 ЛС 13), у якій творці-виконавці шкодують за парубком, який іде служити цісарю. Його порівнюють із цвітом (маковим, рожевим, червоним, білим). Натомість новобранець дякує сосновим (тесовим) батьківським порогам, де ходили його ноги, просить згадувати його ⁴⁵. Останній мотив прощання – ремінісценція з весільної пісні ОР В7 17 “Бувайте здорові ви, мої пороги”. Обидві пісні, рекрутська та весільна, мають пізніше походження та стилеві особливості віватного співу, особливо характерного для весільної пісенності на Подністров'ї, центральному та західному Поділлі. На Поділлі та Волині побутує наймитсько-заробітчанська версія цієї пісні про хлопця, який ходить по наймах ⁴⁶.

У пісні “Ой ви, галочки, ви, чорноперочки” (каталог 23 ЛС 14) рекрут мандрує з новобранцями, які гору вкрили. Їх кличуть повернутися, але вони не можуть – цар (цісар; государ; румун) не пускає (гетьманова мати або гетьман велить турка звоювати), хоче турка звоювати: прощайте, може з ким сварився, розважайте дівчину, щоб не журилася (див.: 07 ЛК

03). Новобранець воліє краще гору розкопати, ніж царське плаття надівати⁴⁷. Пісня поширена на Буковині, Поділлі та переважно на правобережному Подніпров'ї.

У пісні “Туман яром та туман яром, мороз долиною” (вар. початку: “Ой здорова чорноброва”, “Там у полі верба”, каталог 23 ЛС 15) стрічається зима з літом, а козак з дівчиною. На перехресті трьох доріг заблукав козак, зустрічає дівчину, яка бере льон, та питає в неї дорогу. Його мати (вдова) вирядила в солдати за старшого брата. Він просить неньку, якщо загине, прийняти дівчину за дитину. Новобранець плаче: ніколи батьків не побачить, нікому їй задзвонити, якщо загине, просить хлопців заспівати, бо сльози ллються⁴⁸. Ці сюжетні мотиви вільно комбінуються в різних варіантах пісні, додаються нові. Пісня поширена на Поділлі, Буковині, Прикарпатті, меншою мірою на Подніпров'ї.

У пісні “Калина-малина ні сладка ні горка” (каталог 23 ЛС 16) дівчина плаче за солдатом, якого забирає цар у військо (або молодих рекрутів забирають ляхи під Варшаву). За багатим сином батьки плачуть, за бідним (сиротою) ворон кричить; за багатим плаче родина, за бідним – дівчина; за жонатим плачуть жінка та діти, за парубком – молода дівчина (чорний ворон)⁴⁹. Пісня поширена на Поділлі та Волині.

Рекрутський набір, військова служба, бойові походи та дії впливали не тільки на громадське й культурне життя сільського та міського населення, але й на навколишній світ, природу, яка часто страждала від цього. Так, у пісні баладного типу “Ой у полі береза стояла” (каталог 23 ЛС 17) йдеться про суху березу, яка скаржиться на те, що під нею солдати (рекрути, гусари, а іноді й турки з татарами) стояли, шаблями гілля обтинали, заступами землю копали, сокирами корінь рубали, воду добували, коней напували⁵⁰. Пісня поширена на західному Подністров'ї та правобережному Подніпров'ї.

Лише в небагатьох зразках пісенного фольклору висвітлено вояцький побут, як наприклад у пісні “Літають соколи понад синє море” (каталог 23 ЛС 18), де в образі соколів зображено новобранців, які не можуть дати собі ради у вояцькому житті. Вони плачуть і просять старих вояків не бити, не карати, а навчити їх воювати

⁵¹. Пісня поширена на Подністров'ї (Буковина, Поділля).

У пісні “Чорна хмара наступає” (каталог 23 ЛС 19) зображено побут молодих жовнірів, їхні розваги та веселощі. Вони п'ють мед-горілку, а один з них поглядає на чужих жінок. Тоді вирішує викинути в Дунай шаблю, що зав'язала йому світ, іти на Україну шукати дівчину⁵². Пісня поширена на Поділлі, переважно західному.

Найтрагічнішими моментами солдатського життя були поранення та смерть рекрута. Загибель солдата здебільшого зображена в баладному жанрі. У пісні “Добре тобі, дівчинонько” (каталог 23 ЛС 20) вояк розповідає милій, що в той час, коли вона вишиває, він мусив іти воювати. Влучила куля, рука прострілена, нога відтята, “приїдь, подивись, яка війна проклята”⁵³. Пісня поширена в західних областях: Буковинській, Тернопільській, Львівській.

У Чернівецькій та Тернопільській областях зафіксовані варіанти лемківської солдатської пісні “Ой у поли, у поли” (каталог 23 ЛС 21), де оспівується, як солдат повертається з бою, питає матері, чи впізнає вона його в закривавленому одязі. Мати пізнає⁵⁴.

Часто навіть щасливе повернення солдата додому з війни зображено в народних піснях із відтінком журби та скорботи: прийшов солдат із війни, а нікого з рідних вже немає. Про це йдеться в пісні “Ой виїду я за лісок” (каталог 23 ЛС 22). Після війни з германцем покалічений солдат повертається додому, а його роду вже нема. Батьки померли, був один брат і той умер⁵⁵. Більшість варіантів пісні зафіксовано на Вінниччині, є один запис із Житомирщини. Між варіантами спостерігаємо істотні відмінності, що ускладнює типологічний аналіз пісні. Зауважимо лише, що в основі складочислення три-чотирисегментної строфи лежить семискладовик, часто розширений за рахунок вставних слів та вигуків (мікрорефренів).

На тематичну спорідненість історичних та козацьких пісень вказує також А. Іваницький у підручнику “Українська народна музична творчість”⁵⁶.

У пісні “Ой у неділю рано-пораненьку” (каталог 25 БІ 01, БІ – балади історичні) йдеться про Коваленка, який у неділю зібрав женців на поле. Наказавши женцям жати, сам пішов додому обідати. Озиралися жінці, а то полоненого Коваленка

веде орда. Він плаче за женцями або наказує їм тікати й просить сили природи охороняти їх у дорозі.

У західних областях зафіксовано численні варіанти пісні “Звідки, Ясю? – З-за Дунаю” (каталог 25 БІ 02). У збірнику історичних пісень наведено варіанти текстів пісні з Буковини та Закарпаття, решта – з Галичини. У картотеці каталогу наявні вісім варіантів лише з Львівської області, тобто з Галичини, звідки пісня, ймовірно, й походить. Порубали турки з татарами козака (жовніра), тужить над ним мати. Козак заспокоює її: порубаний не дуже (“головку на чотири, серце нашестеро, тіло на мак дрібний”), шукай столяра (муляра) побудувати хатину без вікон, без дверей (труну)⁵⁷. Пізніші нашіарування можна спостерігати при згадуванні в текстах варіантів поряд з турками й татарами москалів і ляхів.

Варіанти пісні про Байду “В Цариграді на риночку” (каталог 25 БІ 03) утворюють підрозділ каталогу балад III A 7: “Козак Байда відмовляється від султанської дочки і, приймаючи за це муку, мститься султанові”. У збірнику історичних пісень зазначено, що ця пісня складена не пізніше XVII ст. “Байда, як конкретна особа, в історичних документах не фігурує. Існує думка, що прототипом цього образу є князь Дмитро Вишневецький”, він, “як і Байда, сконав у турецькій неволі, зачеплений гаком за ребро... Очолюючи деякий час дніпровське козацтво, Вишневецький у 1556 р. здійснив успішний похід у Крим... У кінці 1563 р. молдавський господар Штефан IX захопив Вишневецького в полон і передав його турецькому султану Селіму II, який і вчинив над ним у Константинополі жорстоку розправу... Вишневецький, зачеплений гаком за ребро, жив ще три дні, поки турки не вбили його стрілами, не стерпівши його лихослів’я”⁵⁸.

У пісні про Байду турецький цар пропонує козакові свою дочку, щоб той також змінив свою християнську віру на магометанську. Байда глузливо відмовляється. Цар наказує його зачепити гаком за ребро й повісити. Байда просить лук, нібито для полювання, і вбиває ним всю царську родину⁵⁹. Пісня зафіксована переважно на Подністров’ї, звідки, ймовірно, й була поширена у центральні області України та

на Лівобережжя. У співі переважає одноголосна епічна манера.

Варіанти пісні про Морозенка “Ой Морозе, Морозенку” (частотний каталог 25 БІ 04) складають наступний підрозділ каталогу балад III A 8: “Смерть козака Морозенка, полоненого в бою турками”. Тут ця пісня стоїть поруч із піснею про Байду. У збірнику історичних пісень пісня про Морозенка вміщена значно пізніше, пісня про Байду віднесена упорядниками збірника до періоду XV – першої половини XVII ст., а про Морозенка – до періоду другої половини XVII–XVIII ст. Упорядники зазначають, що історична особа Морозенка й досі не з’ясована. “Деякі історики і фольклористи вважають, що прототипом цього образу є сподвижник Богдана Хмельницького Станіслав Морозенко (Мрозовицький), полковник, учасник визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. І зокрема, облоги Збаража в 1649 р. Під час цієї облоги С. Морозенко загинув”⁶⁰.

За Морозенком плаче вся Україна і стара Морозиха, не п’ється їй мед-вино: десь Морозенко б’ється (десь його полонили). Орда виступає, Морозенко на чолі козацького війська їде на коні воювати з турками (ляхами). Спіймали його вороги, повели на могилу, роздягнули, вирвали живцем серце, укинули у воду⁶¹. Трагічна доля Морозенка не могла не знайти відображення в народній творчості. Є численні записи пісні про Морозенка (переважно без мелодій) від Львівщини до Харківщини, за винятком Волині та Закарпаття.

Однією з відомих історичних балад в українському та російському фольклорі є пісня “Йшли татари по долині” (частотний каталог 25 БІ 07, рос. вар. “Как за речкою да за Дарьею”), яка належить до підрозділу III A 17: “Теща в полоні у зятя-татарина (турка)” каталогу балад О. І. Дея. Женуть турки (татари) полонян, ділять здобич. Усі взяли собі по дівці, а одному дісталася баба. Привів він її додому, жінка каже, що треба було її вбити. Чоловік наказує залишити бабу при хатній роботі: прясти кужіль, стадо пасти, дитя колихати. Колише баба дитину, називає турченятком, онучатком. Почула це господиня (слуга доповів їй), прийшла, вдарила стару по личеньку, почала розпитувати. Заплакала стара, згадала, як вона поранила руку, згадала дітей. Упізнала

її дочка, звеліла одягнути в дорогі шати, запропонувала або з ними панувати, або їхати в рідні краї. Стара воліє ліпше бідувати, але в рідній землі⁶². Пісня зафіксована в західних регіонах: Галичині, Буковині, східному Поділлі.

Варіанти пісні про Нечая “Ой з-за гори та із-за крутої” складають підрозділ каталогу балад III В 1: “Героїчна смерть козака Нечая в бойовому поєдинку з шляхетським загоном” та частотного каталогу 25 БІ 08. Полковник Данило Нечай – один “з найулюбленіших народних героїв визвольної війни 1648–1654 рр. Брацлавський полк, очолений Нечаєм, успішно виступав у багатьох битвах, зокрема під Зборовом у 1649 р. Після вимушеного Зборовського договору (8 серпня 1649 р.) ... визвольний рух розгорнувся з новою силою. Особливого поширення він набув на Брацлавщині і Волині. На чолі цього руху став Данило Нечай”⁶³. В основі пісні лежать історичні події, що відбувалися на початку лютого 1651 р., коли польсько-шляхетські війська, очолені гетьманом М. Калиновським, порушили Боровську угоду і вступили у м. Красне (нині с. Красне Жмеринського району Вінницької області), де перебував Нечай із частиною свого війська. У запеклому бою він загинув.

У пісні йдеться про те, як запорізькі козаки попереджають Нечая про небезпеку від шляхтичів, але він на те не зважає, покладається на сторожу, з кумою Хмельницькою мед-вино кружає. Аж раптом наступає польське військо, сорок тисяч. Нечай вступає в нерівний поєдинок, та його бере в полон пан Потоцький (Зборовський, Каньовський, Калиновський або ін.), розпитує його про жінку й дітей. Нечай хоче послати до них за викупом, але вороги прагнуть лише смерті ватажка, відрубують голову, січуть на мак⁶⁴. Найбільше записів із мелодіями маємо з Вінницької та навколишніх областей, а також зі сходою – з середнього Подніпров'я.

На Подніпров'ї та Подністров'ї зафіксовано варіанти пісні про Саву Чалого “Ой був у Січі козак старий” (частотний каталог 25 БІ 09), каталог балад III Е 1: “Страта козаками (гайдамаками) зрадника Сави Чалого”⁶⁵. “Сава Чалий був начальником надвірних козаків у с. Рапшівці (нині ... Хмельницької обл.). Коли виступив Верлан..., Сава Чалий зі своїми козаками приєднався до повстанців. В кінці 1736 р. польський уряд оголосив,

що він готовий прийняти знову на службу учасників повстання, які прийдуть добровільно з повинною, і Сава Чалий разом з полковником Касяном перейшли на бік польської шляхти. Вислужуючись перед польськими панами, Сава Чалий на чолі загону козаків, що також перебували на службі в польського уряду, вчиняв напади на гайдамаків, захоплював у полон своїх недавніх соратників і жорстоко з ними розправлявся... Зрада і жорстокість Сави Чалого викликали глибоку ненависть з боку запорожців-гайдамаків, які вирішили помститися йому. У 1741 р. один з видатних гайдамацьких ватажків Гнат Голий... напав на маєток Сави в с. Степашках і вчинив над зрадником розправу. Ці події знайшли своє висвітлення в пісні про Саву Чалого”⁶⁶.

У пісні йдеться про старого запорізького козака Чалого, який виростив сина Саву. Не схотів Сава козакам служити, подався до ляхів воювати проти козаків, грабувати церкви. Зібралися козаки на раду, Гнатко Голий з Кравчиною пообіцяли ввіймати та помститися Саві. Тим часом Сава Чалий перебував у власному маєтку з жінкою та сином. Челядь доповіла, що гайдамаки стежать за його будинком, але Сава не боїться, він має своє військо. Пише Сава листа, посилає хлопця (дівку, челядину) по мед-вино, аж тут у його оселю вступають козаки. Злякався Сава, запропонував їм бути кумами, коли вони не погодилися, кинувся до рушниці. Взяли козаки Саву на три списи вгору, закували в кайдани (вдарили головою, зняли голову). Молода Савиха з дитиною та служницею тікала через вікно⁶⁷. У деяких варіантах козакам дається порада, що вони б зажили більшої слави, якби повернули Саву собі на службу. Один із варіантів навіть завершується славною битвою Сави на боці козаків проти ляхів, своїх колишніх покровителів та соратників.

У Карпатах та на Буковині зафіксовані численні варіанти пісні про Довбуша “Ой попід гай зелененький” (частотний каталог 25 БІ 10), які складають підрозділ каталогу балад III Е 5: “Смерть опришківського ватажка Довбуша, зраженого коханкою”. Це пісня про видатного ватажка опришків XVIII ст. Олексу Васильовича Довбуша (Довбушука), який народився в 1719 р. у с. Печеніжин (нині Івано-Франківська обл.) у сім'ї наймита.

“Дев’ятнадцятирічний Олекса, не стерпівши панських знущань, разом з братом Іваном тікає в Карпати. Організувавши загін опришків, головне ядро якого налічувало близько 50 чоловік, Довбуш протягом восьми років (1738–1745) наганяв страх на панів по обидва боки Карпат... Діяв загін Довбуша в Прикарпатті, а також у Закарпатті та на Буковині. Основним опорним пунктом Довбуша була Чорногора в Карпатах. У 1745 р. Довбуш був підступно вбитий у с. Космачі [нині Косівський р н Івано-Франківської обл. – Л. Є.]... Стефаном Дзвінкою – Дзвінчуком”⁶⁸.

Пісня поширена там, де розгорнув свою діяльність Олекса Довбуш – Прикарпатті, Закарпатті, Буковині. У ній ідеться про те, як Довбуш, ходячи по гаю з хлопцями, вирішує йти до жінки Стефана Дзвінки, незважаючи на побоювання вірних вояків. Прийшовши до коханки, він просить її впустити, коли вона не погоджується, мотивуючи тим, що вдома сама, висаджує двері. Дзвінка стріляє в Довбуша й тяжко ранить його. Довбуш просить своїх хлопців занести його в гори та вбити, щоб не збиткувалися вороги⁶⁹.

Таким чином, у доповіді було простежено динаміку жанроутворення вояцьких пісень від козацьких через чумацькі, бурлацькі, рекрутські та солдатські до історичних. У процесі каталогізації та аналізу цих фольклорних творів особливу увагу звернено на іонаціональні впливи у їхніх текстах та мелодиці.

¹ Дей О. І. Українська народна балада. – К., 1986. – С. 81; Балади. Родинно-побутові стосунки / Упоряд.: О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексти), А. І. Іваницький (мелодії). – К., 1988. – С. 290–292.

² Чумацькі пісні // Упор. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексти), А. І. Іваницький (мелодії). – К., 1976. – С. 125–138.

³ Квітка К. Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка. – К., 1922. – Т. II, ЕЗ. – С. 158, № 506; Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г. Танцюра. – К., 1965. – С. 675; Чумацькі пісні. – С. 115–118.

⁴ З гір Карпатських: Українські народні пісні-балади // Упоряд., підгот. текстів, вступ. стаття, приміт. та словн. С. В. Мишанича. – Ужгород, 1981. – С. 85. – № 47; Козацькі пісні // Фольклорні записи та упор. Н. Г. Полякової. – К., 1991. – С. 107–110.

⁵ З гір Карпатських. – С. 87–88. – №№

49, 51.

⁶ Там само. – С. 38–39. – №№ 12–13; С. 42–43. – №№ 15–16; С. 46. – № 19.

⁷ Квітка К. – С. 65. – № 206; З гір Карпатських. – С. 53. – № 25.

⁸ Українка Леся. Зібр. тв. у 12 т. – Т. 9: Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – К., 1977. – С. 264–265. – № 90. ; Рекрутські та солдатські пісні. – С. 159, 265–266, 464–465; Пісні Поділля. – С. 216–217; Пісні з Волині. – С. 210; Буковинські народні пісні. – С. 111–112; Пісні Буковини. – С. 215, 254.

⁹ З гір Карпатських. – С. 45; Пісні з Волині. – С. 210.

¹⁰ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 469–472; З гір Карпатських. – С. 32. – № 6.

¹¹ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 516–521; Народні пісні: Записи Людмили Єфремової. – К., 2006. С. 354. – № 418; Козацькі пісні. – С. 118–120.

¹² Буковинські народні пісні. – С. 113–114.

¹³ Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 243, а. 20; ф. 24–5, од. зб. 31, а. 58 (зв.), а. 74.

¹⁴ Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 432; Буковинські народні пісні / Упор. Л. Ященко. – К., 1964. – С. 142–143; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 8–4, од. зб. 304, а. 170; ф. 14–3, од. зб. 344, а. 208.

¹⁵ Пісні з Волині. – С. 208; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 907II, а. 189, № 195.

¹⁶ Чумацькі пісні. – С. 222–224, 233–234; Рекрутські та солдатські пісні. – С. 452–457; Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 105–106; Пісні Поділля. – С. 229–230.

¹⁷ Рекрутські та солдатські пісні // Упор. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк. – К., 1974. – С. 5.

¹⁸ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 121–123; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 1018, а. 3 (зв.).

¹⁹ Відсутність ймовірності повернення.

²⁰ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 172–176; Конощенко А. І. – № 78. – С. 107; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 645; Пісні Сумщини. – С. 303, 305.

²¹ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 289–290, 484–493; З гір Карпатських. – С. 44; Пісні з Волині. – С. 209; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 109, а. 9 (текст), а. 42 (мел.), № 6.

²² Рекрутські та солдатські пісні. – С. 496–498; З гір Карпатських. – С. 82. – № 44; С. 84. – № 46.

- ²³ Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 934, а. 40, 320, №№ 5, 334 (текст), од. зб. 934а, а. 35, 92 (мел.).
- ²⁴ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 313; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 34, а. 78, № 13.
- ²⁵ Пісні з Львівщини. – С. 128. – № 108; Пісні з Покуття. – С. 207.
- ²⁶ Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 934, а. 79 (текст), од. зб. 934а, а. 43 (мел.), № 89; од. зб. 1048. а. 5.
- ²⁷ Пісні з Львівщини. – С. 97. – № 75.
- ²⁸ Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 1194, а. 671 (текст), а. 735 (мел.), № 653.
- ²⁹ З гір Карпатських. – С. 96–99. – №№ 59–61; Пісні з Львівщини. – С. 133. – № 103; Пісні з Покуття. – С. 203; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 907І, а. 77.
- ³⁰ Пісні Буковини. – С. 433; Пісні з Покуття. – С. 246; Народні пісні. – С. 483–484. – № 542; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 126, а. 40 (зв.), № 7; од. зб. 1197, а. 45, № 21.
- ³¹ Пісні Поділля. – С. 268; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 424ІІ, а. 58, плівка 125(2).
- ³² Рекрутські та солдатські пісні. – С. 59; З гір Карпатських. – С. 92. – № 56.
- ³³ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 65–66, 148–149; Козацькі пісні. – С. 49–51; 69–70; Пісні Буковини. – С. 196; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–3, од. зб. 81, а. 220–221, № 88; ф. 6–4, од. зб. 109, а. 32 (текст), а. 51 (мел.), № 66; од. зб. 140, а. 24, № 36; ф. 24–5, од. зб. 30, а. 82, № 37; ф. 31–2, од. зб. 35, с. 7, № 4.
- ³⁴ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 71–77; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 646–647; Пісні Поділля. – С. 265–266.
- ³⁵ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 80–82; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 342, а. 150 (зв.), № 10.
- ³⁶ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 89–98, 100; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 647–648; Пісні Сумщини. – С. 299; Пісні Поділля. – С. 264–265; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–3, од. зб. 88, а. 6–7, № 5.
- ³⁷ Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 109, а. 14 (текст), а. 44 (мел.), № 22.
- ³⁸ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 110–114; *Квітка К.* – С. 227. – № 718; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 193, а. 27; ф. 14–3, од. зб. 344, а. 159; од. зб. 1070, а. 68; ф. 24–5, од. зб. 32, а. 5, № 22; а. 13.
- ³⁹ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 131–137; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 148, а. 17, № 25; ф. 8–3, од. зб. 206, а. 1–3; ф. 14–3, од. зб. 47, а. 9, № 9.
- ⁴⁰ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 139–148; Пісні Поділля. – С. 267.
- ⁴¹ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 149–151; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 907ІІ, а. 179; од. зб. 1231, а. 51.
- ⁴² Рекрутські та солдатські пісні. – С. 161–166; Пісні Буковини. – С. 237; Пісні з Львівщини. – С. 115. – № 90; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–3, од. зб. 196, а. 27, № 4.
- ⁴³ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 181–184.
- ⁴⁴ Там само. – С. 119–120; 204–213, 548–552.
- ⁴⁵ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 220–222, 322; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 344, а. 150; ф. 31–2, од. зб. 35, с. 34, № 20.
- ⁴⁶ Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 309–310.
- ⁴⁷ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 224–227; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 650; Пісні Буковини. – С. 220, 223; Пісні з Волині. – С. 219; Козацькі пісні. – С. 69–70; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 34, а. 98.
- ⁴⁸ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 234–240, 363–364; *Квітка К.* – С. 227. – № 717; Пісні Буковини. – С. 234; Пісні з Волині. – С. 203; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–3, од. зб. 81, а. 37–38, № 7.
- ⁴⁹ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 240–244; Пісні з Львівщини. – С. 106. – № 82; Пісні з Волині. – С. 216; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 1048, а. 9.
- ⁵⁰ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 305–309; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 342ІІ, а. 249, № 13; од. зб. 907ІІ, а. 178; од. зб. 1052, а. 7.
- ⁵¹ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 317–318; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 659–660; Пісні Буковини. – С. 221; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–3, од. зб. 81, а. 26–27, № 105; ф. 14–3, од. зб. 344, а. 102.
- ⁵² Рекрутські та солдатські пісні. – С. 379–381; Пісні Поділля. – С. 272.
- ⁵³ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 437–439; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 1197, а. 49, № 24.
- ⁵⁴ Рекрутські та солдатські пісні. – С. 506–511.
- ⁵⁵ Там само. – С. 187, 538–539; Пісні Поділля. – С. 269–270; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 67, а. 11, № 64; ф. 31–2, од. зб. 35, с. 15, №№ 47а,б.
- ⁵⁶ *Іваницький А. І.* – С. 147.
- ⁵⁷ З гір Карпатських. – С. 33. – № 7; с.

47–48. – №№ 20–21; с. 51. – № 24; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–3, од. зб. 934а, а. 65, № 180; а. 90, № 316; ф. 14–5, од. зб. 466г, а. 23, № 57.

⁵⁸ Історичні пісні. – С. 927–928.

⁵⁹ Там само. – С. 119 (текст), с. 841. – № 8 (мел.); Пісні Буковини. – С. 174, 189; Козацькі пісні. – С. 123–126; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 31–2, од. зб. 35, с. 1, № 3.

⁶⁰ Історичні пісні. – С. 947.

⁶¹ Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 609–611; Козацькі пісні. – С. 99–101; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–5, од. зб. 466г, а. 98, № 399; а. 137, № 600; ф. 24–5, од. зб. 32, а. 5 (зв.), № 31; од. зб. 35, а. 3.

⁶² З гір Карпатських. – С. 60–63. – №№ 30–32; Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 601–602; Пісні Буковини. – С. 177.

⁶³ Історичні пісні. – С. 941.

⁶⁴ Там само. – С. 226 (текст), с. 849. – № 24 (мел.); Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 607–609; Козацькі пісні. – С. 81–84; Наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–4, од. зб. 119, а. 3–6, № 1; ф. 14–3, од. зб. 2, а. 73, № 107.

⁶⁵ Дей О. І. Українська народна балада. – С. 82.

⁶⁶ Історичні пісні. – С. 982.

⁶⁷ Там само. – С. 467–468 (текст), с. 487. – № 90 (мел.); Пісні Явдохи Зуїхи. – С. 614–615; Пісні Буковини. – С. 176; Пісні з Львівщини. – С. 93. – № 72.

⁶⁸ Історичні пісні. – С. 975–976.

⁶⁹ З гір Карпатських. – С. 67. – № 363; 70–71. – №№ 379, 383; с. 73. – № 393; Пісні з Львівщини. – С. 95. – № 73; Пісні Буковини. – С. 180–181; Буковинські народні пісні. – С. 91–93.

Людмила Костенко
(Київ)

КОЖУМ'ЯЦЬКИЙ І ШЕВСЬКИЙ ПРОМИСЛИ В ПІВНІЧНИХ І ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії значного розвитку набули кустарні промисли, пов'язані з виготовленням шкіри та взуття. Цьому сприяла реформа 1861 р., після якої селяни, залишившись без землі, звернулися до ремесла ¹. Особливо шкіряні заняття були поширені в місцевостях із малородючими ґрунтами. На півночі Російської імперії відомими шкіряними центрами були Кімрський район Казанської губернії, м. Кузнецьк Саратовської губернії, с. Полотняний Завод Калужської губернії та багато ін. Найбільшими шкіряними осередками півдня були села Миропілля, Борисівка, Велико-Михайлівка Курської губернії, міста Седнів, Олишівка, Березне, Короп, Літки, с. Семенівка Чернігівської губернії та ін. ².

Українські та російські шкіряники мали спільні ринки збуту в південних українських містах та в Новоросійському краї, де носили не берестяне та липове взуття, як на півночі, а чоботи та черевики. Кустарі Чернігівської губернії відправляли свій товар також у землі Війська Донського, на Кавказ ³ і навіть до Сибіру ⁴. Українські шкіряники були спроможні пошити і значну кількість солдатського взуття. Зокрема, шевці містечка Березного під час Східної війни (1854–1855) виготовили для Сосницького ополчення чотири тисячі пар чобіт ⁵.

У другій половині XIX ст. українські шкіряники мали збут товару та високі прибутки. У кінці століття російські кустарі почали їх витіснити з південних та місцевих ринків ⁶. Взуття, виготовлене в північних губерніях, було дешевше і якісніше від українського. Крім того, завдяки прокладанню залізниць, воно потрапляло на Україну швидко і в значній кількості. Відставання українських шкіряників від російських учені пояснюють їх ставлен-